

XV. Əsr Mütəfəkkiri Əlaəddin Çələbinin “Taci-ədəb” Adli Əsərinin On Yeddi Əlyazması

İnci Qasımlı¹

XÜLASƏ

XV əsr mütəfəkkiri Əlaəddin Çələbinin “Taci-Ədəb” əsərinin yazılımasından məlum olur ki, bu əsər bir ədəb kitabıdır. Müəllifə görə öyüdü və nəsihəti cəmiyyətdəki hər kəsdən öyrənmək lazımdır. Bununla da o, cəmiyyətin insanın tərbiyəsində böyük rolu olduğuna işarə edir. Müəllif əsərində cəmiyyətdəki insanların arasında riayət etmələri lazım olan bəzi qaydaların olduğunu, bu qaydalara riayət etməklə daha düzgün bir cəmiyyət yaradıla biləcəyini də oxuculara aşılrayır.

“Taci-Ədəb”in məzmunundan məlum olur ki, əsər elm öyrənmək, təhsil almaq, ədəb öyrənmək kimi sifətləri insanlara aşılayan və kamil insan konsepsiyasını özündə əks etdirən nəsihətamiz bir əsərdir. Əsərdən görüldüyü kimi müəllif elmə çox böyük dəyər verir. Bu səbəbdən də valideynlərə mütləq uşaqlarını həm tərbiyəli, həm təhsilli böyütmələrini tövsiyə etməklə yanaşı, cəmiyyət həyatındakı rolunu da bir aydınlıq gətirir. Bu səbəbdəndir ki, yazar əsərinin böyük bir hissəsində ailədə tərbiyəyə, məktəbdə elmə diqqət məsələsinə böyük yer vermişdir. Əsərdə qarşıya qoyulan ideyanın üzərindən əsrlər keçməsinə baxmayaraq, mövzuların hələ də dəyərini qoruyub saxlaması bu əsərin aktuallığını daha da artırır.

¹ AMEA Araştırma Görevlisi, menbeshunasliq@box.az

Açar sözlər: Əli ibn Hüseyin əl-Amasi Əlaəddin Çələbi, Divan ədəbiyyatı, Tacı-ədəb, əlyazma

17 Manuscript Copies of “Taji-adab”

ABSTRACT:

Work is are the propriety book as showing in the method of writing cause of the "Taji-adab" work too. It is necessary to learn from everybody in the society edification and admonition according to author. Big role of that society marks so be in the upbringing of the people. Alaaddin informing being some rules being was were necessary Chalaby informes that he will be able to create of more correct society with observing to these rules observe between among people in the society, too. Science is to learn general of the work trace to the "Taji-adab" work trace at a glance, it is to study, propriety is to learn and admonishing work trace which recommended working for the being of perfect man didn't run avoid from our attention was were. Very big cost value of the author gives the science from the apparently from the work trace too we see recommending well-bred and educated bring up of absolute children to parents from this cause reason. He she, it is from this cause reason that he she, it will write to the upbringing in the big elder, great one part of work trace in the family, attention has wanted to draw last, weight to the science in the school. He she, it still guards cost value in spite of centuries to passing tame in the work trace from on at, over these subject themes and he she, it increases keeping the urgency of this work trace even greater.

Key words : written work, Taji-edeb, copy, XV th century, Ali bin Huseyn el-Amasi Alaaddin Chelebi, manuscript.

GİRİŞ

“Taci-ədəb” əsəri XV əsr nəsrinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Əsər bir müqəddimə, qısa bir xatimə (kətəbə) və müxtəlif mövzuya aid iyirmi yeddi bölümdən ibarətdir. Müəllif kitabın girişində əsərin yazılış səbəbini qeyd edərək əsərdə təqib edilən üslubu açıqlamış və kitaba “Taci-ədəb” adını verdiyini bildirmişdir.²

Qeyd etdiyimiz kimi əsas məsləyi müəllimlik olan Əlaəddin Çələbi qələmə aldığı “Taci-ədəb” əsərində insanların gözəl əxlaq olmadan uzağa gedə bilməyəcəyi faktını ortaya qoyur. Yəni müəllif, ədəb qaydaları olmadan əxlaqın, əxlaq olmadan da qanunların tək başına dünya və axirət səadətini təmin etmək üçün yetərli ola biləcəyini söyləmək mümkün deyildir, prinsipindən çıxış edərək insanları ədəbli olmağa səsləyir.

Müəllif göstərir ki, hər bir insanı idarə etmək üçün bir məmur təyin etməyin mümkünsüz olduğu kimi, tək cə qanunların mövcudluğu da cəmiyyəti idarə etmək üçün yetərli sayılmaz. Buna görə də, cəmiyyətdə insanların vicdanlarına təsir edə biləcək bir çox əxlaqi əsaslara da ehtiyac vardır. Bir cəmiyyətdə ədəbə, əxlaqa riayət edilmirsə, orada hüquqa hörmət, nizam və intizamdan bəhs etmək də mümkün deyil.

O da məlumdur ki, Şərqi dünyasında bütün əxlaq qaydalarının qaynağı, mənbəyi, təməli təbii olaraq “Qurani-Kərim”dən bəhrələnən əsərlərdir. Əlaəddin Çələbinin haqqında bəhs etdiyimiz “Taci-ədəb” əsəri də Qurani-Kərimin təməl prinsiplərinə əsaslanaraq, ədəb qaydalarını özündə ehtiva edir. İslam dininin insanpərvər müddəaları, əxlaqi-mənəvi gözəlliyə, ruhi-batini kamilliyə çağıran inamları ehtiva olunan “Taci-ədəb” əsərində “Qurani-Kərim”in müdrik, ibrətamiz

² Əlaəddin Çələbi, Taci-ədəb (əlyazma), AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 315/315-M, s. 45b

kəlamları yeni bədii vüsətlə qələmə alınmış, surə və ayələrin irfani xüsusiyyətlərinə bədii gözəllik əlavə olunmuşdur. İlahi hökmlərdən qaynaqlanan, müqəddəs arzu və amalları, humanist ideyaları təbliğ edən bu əsər misilsiz mənəviyyat xəzinəsi, insani dəyərlər toplusudur.

Əlaəddin Çələbi tərəfindən qələmə alınmış XV əsr nəsr abidəsi “Taci-ədəb” əsəri bir nəsihət kitabı kimi bu gün də öz dəyərini saxlamaqdadır. Əsərdə Quran-Kərimin ayələrinə əsaslanaraq dini mövzuda, övliyaların həyat hekayələrinə, qissələrə dayanaraq elm və ədəb haqqında, həyati məsələlərə baxış mövzusunda dəyərli nəsihətlər əksini tapıb. Bu nəsihətlərin beş əsr bundan əvvəl yazıldığını nəzərə alsaq və onların bu gün də öz dəyərlərini itirmədiklərini vurğulasaq, bu əsərin nə qədər qiymətli olduğunu anlayırıq. Əsər demək olar ki, tamamilə nəsihətlərdən ibarətdir. Müəllif əvvəlcə başlıqlar altında, sonra isə həmin başlıqlara uyğun gözəl nəsihətlər vermişdir. Nəsihətlər əsasən türkcə olsa da, ərəbcə və farsca kəlmələrdən də çox geniş istifadə olunmuşdur. Bəzən nəsihətlər həm türkcə, həm farsca, həm də ərəbcə verilir. Müəllif şeir formasında olan nəsihətləri əsasən, farsca, ərəbcə, çox az qismini isə türkcə vermişdir. Nəsr şəklində olan nəsihətlər bütünlüklə türkcə yazılsa da, şeir formasında olan nəsihətlərin bir qismi isə ərəb və fars dillərindədir. Araşdırmalar zamanı əsərin Bakı nüsxəsində yalnız iki yerdə türkcə yazılmış şeirə rast gəlirik. Bakı nüsxəsindən fərqli olaraq, əsərin Türkiyə nüsxələrində türkcə yazılmış şeirlər çoxluq təşkil edir.

“Taci-ədəb”də nəsrə olan nəsihətlər axıcı və anlayışlı bir şəkildə yazılmışdır. Əsərdə qafiyəli və gözəl şeirlər vardır ki, araşdırma nəticəsində müəllifin bu şeirlərin bəzilərinin Sədinin “Gülüstan” əsərindən götürdüyünü müşahidə etdik. Bununla yanaşı, şeirlə yazılmış nəsihətlərin bəzisi isə çox qafiyəsiz formadadır. Əsərdəki dəyərli nəsihətlər insan həyatı üçün vacib amillərdəndir.

“Taci-ədəb” əsərinin mənbələri haqqında məlumat verərkən müəllif, kitabında təbii olaraq Quran ayələrindən, hədislərdən, Hz. Əli başda olmaqla İslamın böyük şəxsiyyətlərinin kəlamlarından və filosofların söylədikləri fikirlərdən faydalandığını da açıqca ifadə etmişdir. Bu baxımdan “Taci-ədəb” əsərinin ən birinci qaynağı şübhəsiz “Qurani-Kərim” və hədis kitablarıdır. Müəllif əsərinin dəyərini artırmaq üçün Quran hekayələrindən, qissələrdən, Quranda adları verilmiş şəxslərdən, məşhur simalardan məharətlə istifadə etmişdir. Əsərdə ən çox müraciət olunan simalardan Hz. Əli, Hz. Hüseyin, Aişə, Zeyd, Üveys Qərani, Yıldırım Hünkar (Bəyazid), Əmir Süleyman, İmam Qəzali, İmam Əzim (İmam əbu Hənifə), İmam Züfər, Loğman, İmam Şafei, və təbii ki, bütün müsəlmanların müəllimi olan Məhəmməd peyğəmbərdir.

Əsas mənbələrdən biri kimi “Qurani-Kərim”dən istifadə olunmuş bu əsərdə Quranın 12 surəsinin 18 ayəsi verilmişdir ki, qeyd olunan surələr əsasən “əl-İsra”, “ət-Təğabun”, “əl-İxlas”, “Ali-İmran”, “əl-Hucurat”, “ən-Nəhl”, “əl-Əraf”, “əl-Bəqərə”, “əl-Vaqiə”, “əl-Qələm”, “əl-Mürsəlat” və “əl-Möminin” surələridir.

“Taci-ədəb” əsərində Məhəmməd peyğəmbərdən nəql olunmuş çox sayda hədislərə də istinad edilmiş və nümunələr verilmişdir. Burada verilən hədislərin ümumi sayı isə 81-dir. Hz. Əliyə aid 12 kəlam və rəvayətin, Hz. Hüseyindən və İmam Şafeidən 1 kəlamın yer aldığı bu əsərdə, müəllifin qeyd etdiyi daha 20-yə qədər hikmətli sözün və 13 “pənd”, “nəsihət” qeydi ilə yazılmış öyüdlərin qaynağı isə verilməmişdir. Bundan başqa əsərdə 20-yə yaxın ərəbcə şeir və 10-a yaxın türkcə nəzm nümunəsinin də mövcud olduğunu görürük. Bunlarla birlikdə 75-ə qədər farsca şeirin kimə məxsus olduğu və haradan götürüldüyü haqqında məlumat verilməmişdir. Bunlardan bəzilərinin müəllifin özünün yazdığını düşünməklə yanaşı, əksəriyyətinin dövrünün məşhur şairlərinin qələminin məhsulu olması şübhəsizdir. Araşdırmalar zamanı farsca olan bir çox şeirlərin İranın böyük dahi

şairi Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərindən götürüldüyü də üzə çıxarılmışdır. Qeyd olunan bu xüsusiyyətləri ilə də “Taci-ədəb” əsəri istər ilahiyyat və hədis elmi, istərsə də klasik şərq poeziyası tədqiqatçıları üçün yararlı araşdırma mənbəyi hesab oluna bilər.

Əlaəddin Çələbi “Taci-ədəb” əsərini yazarkən qaynaqları bir-bir göstərməsə də, iki qaynağın adını xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Bunlardan birincisi “Mühit” əsəridir. Müəllif əsərinin bir fəslində yazır: “Mühit”də aydır: HərİR (İpək parça–İ.Q.) ərənlərə haramdur və haram oldüğünü inkar etsə kafir olur”.³ Burada adı qeyd olunmuş əsərin məşhur din alimi Şəmsül-əimmə Mühəmməd ibn Əhməd Sərahşinin (h.483/m.1090) “Mühit” adlı əsəri, ya da ki, Raziyyüddin Məhəmməd ibn əl-Alanın (h.671/m.1272) üç “Mühit” əsərindən üçüncüsü ola biləcəyi ehtimal olunur.⁴ Müəllifin adını qeyd etdiyi digər bir əsər isə “Xulasə”dir. “Taci-ədəb”in bir fəslində Əladəddin Çələbi yazır: “Xulasə”də aydır: “...Əmri məruf, nəhyi münkər (Yaxşı işlər görmək, pis işlərdən uzaq olmaq–İ.Q.) idən kimsəyə qavqa gətürdün disələr, ana küfürdən qorqu vardır dir...”⁵ Apardığımız araşdırmalar zamanı isə qeyd edilən bu əsərin Tahir ibn Əhməd əl-Buxarinin (h.542/m.1147) “Xulasətül-fətva” adlı əsəri ola biləcəyi qənaətinə gəldik.⁶

Əlaəddin Çələbi əl Amasinin “Taci-ədəb” əsərinin Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) ictimai, iqtisadi, siyasi, əxlaqi, fəlsəfi və tərbiyəvi xüsusiyyətləri baxımından əhəmiyyətə malik olan “Əxlaqi-Nasiri” əsərinin təsiri ilə yazıldığını düşünürük.⁷ “Taci-ədəb” əsərinin başqa bir qaynağı isə N.Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsəridir. Məlum olduğu kimi Azərbaycanda və Türkiyədə sıx qarşılıqlı ədəbi

³ M. Şeker, Fatih Devri Osmanlı Müəlliflerinden Ali Bin Hüseyin El-Amasi ve Tarikul-Edebi, Ankara, 2002, s. 38

⁴ Şeker, a.g.e., s. 34

⁵ Şeker, a.g.e., s. 33

⁶ Şeker, a.g.e., s. 34

⁷ Azadə Musabəyli, *Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si*, Nurlan, Bakı, 2010, s.

əlaqələr əsasında, eləcə də müştərək mövzularda yaranan ədəbiyyat əsrlər boyunca mövcud olmuşdur. Eyni türk kökünün törəmələri, qol-budaqları sayılan bu iki xalqın ədəbiyyatında tarixən çevirmələr, tərcümələr, həmçinin birinin digərinə ümumi şəkildə təsirinin olması məlumdur. Məhz bunun nəticəsi olaraq biz hər iki ədəbiyyatda konkret əsərlərin təsiri ilə yaranan bir çox abidələrlə rastlaşırıq. Ədəbiyyatşünaslıqla yanaşı ,şərqşünaslıqda da bu və buna bənzər bir çox məsələlər müxtəlif yönərdə, səviyyələrdə araşdırılır. Lakin bu baxımdan hələ öyrənilməmiş, diqqətdən kənar qalan maraqlı abidələr, əlyazmalar çoxdur.

XV əsrə qədər və XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri ilə Türkiyədə yaranmış bir sıra maraqlı abidələrin əlyazmaları üzə çıxarılmışdır ki, nəslə olan belə əlyazma abidələrindən biri də məhz elə Əlaəddin Çələbinin “Taci-ədab” əsəridir. Buna görə də bu əsər təkcə türk ədəbiyyatşünaslığı baxımından deyil, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və şərqşünaslığı baxımından çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, əsərin Türkiyə ilə yanaşı, Azərbaycanda da fundamental tədqiqata cəlb olunması çox vacibdir.

Məlum olduğu kimi bəzi məşhur mətnlər dövrümüzdə yalnız bir və ya iki nüsxədə gəlib çatmış, yaxud da dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində, kitabxanalarında və yaxud da hər hansı bir şəxsi kolleksiyada saxlanılır. Bu zaman müqayisəli mətni tərtib etmək üçün müxtəlif nüsxələri bir yerə toplamaq müşkül məsələyə çevrilir və tədqiqatçı ir nüsxə əsasında mətni nəşrə hazırlamağa məcbur olur. Tərtibatçı yalnız hansısa bir əlyazmanın nəşri və ya onun əsasında mətnin canlandırılması ilə kifayətlənə bilməz.

Azərbaycan əlyazmaşünasları da etiraf edirlər ki, xüsusilə, orta əsr müəlliflərinin imzalarını tapmaq və təyin etmək çox çətinidir və bu müəllif mətninə ən yaxın variantın hazırlanmasını tələb edir. Müəllif mətninin olmadığı bir şəraitdə mötəbər mətn yalnız optimal şəkildə hazırlanmış kanonik mətn sayılır.

Görkəmli alim Əziz Mirəhmədov “Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri”nə aid məqaləsində haqlı olaraq vurğulayırdı ki, mötəbər mətnsiz mötəbər elm ola bilməz.⁸ Bütün bu məsələləri nəzərə alaraq üzərində araşdırma apardığımız “Taci-ədəb” əsərinin dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində qorunan nüsxələri haqqında geniş məlumat toplamağı məqsədəuyğun hesab edirik. Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, “Taci-ədəb” əsərinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda 3, Türkiyə Cumhuriyyəti Kitabxanalarında 8, Misirdə 4, İran İslam Respublikası və Avstriyada 2 olmaqla 17 nüsxəsi var. Bu araşdırma zamanı Bakı əlyazmasından 3-ü və Türkiyədəki əlyazmalardan 2-si tədqiqata cəlb olunub. Əsərin əlyazma nüsxələri haqqında əyani olaraq təsəvvürün yaranması üçün onların qısa elmi-paleoqrafik təsvirini xronoloji ardıcılıqla verməyi məqsədə uyğun gördük.

1. İstanbul. Süleymaniyyə kitabxanası Laləli, 1876. Bu nüsxə “Taci-ədəb” əsərinin köçürülmə tarixinə görə ən qədim olan nüsxədir. Bu nüsxə Əli ibn Yaqub tərəfindən h.904/m.1526 tarixində nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Katib özü əsərin sonunda nüsxəni 904 hicri ilinin ramazan ayının son günlərində cümə günündə quşluq vaxtında (günortaya yaxın-İ.Q.) tamamladığını qeyd edir. Katib əsərin sonunda özü haqqında “Əz-zəyif ən nəhif əl-fəqir əl-həqir əl-möhtac ilə rəhmətullahi-təala” yazmışdır.⁹

2. İstanbul. İstanbul Universiteti ümumi kitabxanası, 5720. Nüsxə h.1031/m.1653 tarixində Əhməd ibn Mahmud tərəfindən köçürülmüşdür. Katib kitabı səfər ayının

⁸ T. Məhərrəmov, “Tənqidi mətn tərtibində vahid üslub yaradılması haqqında”, ASSR. EA Xəbərləri, (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası) N 2. 1974, s. 8

⁹ Şeker, a.g.e., s. 52a

sonlarında 1031 tarixində tamamladığını bildirərək əlyazmanın sonunda bu beyti yazmışdır.

Xeyrə yazasun şərrini anun kiramən katibin,
Kim bu adlan yad iderse işbu xəttün katibin.¹⁰

3. İstanbul. Nuruosmaniyyə Əlyazmalar Kitabxanası. 34 Nk 3908. Nüsxə h.1061/m.1683 tarixində köçürülmüşdür. Nəstəliq xəttlə yazılmış olan bu nüsxə 51 vərəqdən ibarətdir. Əsərin sonunda katib köçürülmənin bitməsindən dolayı həmd etdikdən sonra sadəcə köçürülmə tarixini yazmışdır. Katibin adı qeyd olunmamışdır.¹¹

4. Bakı. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M-315/315 şifrəsi altında mühafizə olunan əlyazma h.1179/m.1765-ci ildə köçürülmüşdür. Cildi medalyonlu, qapaqlı, tünd qəhvəyi dəri (köhnəlmiş), kağızı XVII əsrin birinci yarısına aiddir. Xətti nəsx və nəstəliq, sətir sayı müxtəlif, katibi Faiz oğlu Məhəmməddir. Mətn qara mürəkkəblə yazılmışdır. Bir çox vərəqlərin ətrafı didilmişsə də mətnə xələl gəlməmişdir. Əlyazma yaxşı saxlanılmışdır. 1a-b, 5a, 10b, 105b, 164a, 181a, 191b vərəqlərində müxtəlif qeydlər yazılmış, cədvəllər çəkilmişdir. 1b, 5b, 6b, 43b, 49b, 107b, 147b, 181b, 187b, 190b vərəqlərində üçkünc müəssisə, 39b vərəqinə sahiblik möhürü basılmışdır. 6a-b, 17a-b vərəqlərinin kağızı açıq qəhvəyi, 108 a-b, 113a-b vərəqlərininki tünd çəhrayı rəngdədir. 106a-107a, 146b-147a vərəqləri ağ buraxılmışdır. Ölçüsü 17x21,5 sm olan və 191 vərəq olan əlyazma 12 bölümdən ibarətdir. “Taci-ədəb” əsəri burada VII bölümdədir və 49b-105a vərəqlərini əhatə edir. Əlyazmanın sonunda sonunda h.1221/m.1806-cı ildə köçürülməsi haqqında katib qeydi vardır.¹²

¹⁰ Şeker, a.g.e., s. 52b

¹¹ www.mktub.gov.tr, s. 137

¹² Azadə Musayeva, “XV yüzillik nəsr abidəsi `Taci-Ədəb`”, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, N:3-4, 1991, s. 43

5. Bakı. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M-311/311 şifrə ilə mühafizə olunan əlyazmanın həcmi 65 vərəq, ölçüsü 16x22,5 sm, cildi sonralar çəkilmiş qara süni dəridir. H.1248/m.1832-ci illərdə köçürülmüşdür və katibi bəlli deyil. Kağızı XVIII əsrin sonlarına aid Avropa istehsalı, xətti nəstəliq, sətir sayı 12-15 arasında dəyişir. Mətn qara, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. 1a vərəqi cildə yapışdırılmışdır. 2a və sonda cilddən əvvəlki vərəqdə üçkünc müəssisə möhürü basılmışdır. 65a-b vərəqlərində ərəbcə və türkcə qeydlər vardır. “Taci-ədəb” əsəri əlyazmanın 1b-43b vərəqlərindədir.¹³

6. Bakı. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan B-1167/2790 şifrəli üçüncü əlyazma Azərbaycanlı pedaqoq, mətnşünas alim Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə (1817-1879) tərəfindən h.1262-1269/m.1845-1852-ci illərdə köçürülmüşdür. Ölçüsü 17,8x22 sm, cildi nazik mavi kağız, xətti nəstəliqdir. Kağızı XIX əsrin birinci yarısına aid Rusiya istehsalıdır. 1a vərəqində düzbucaqlı invertar, 1b vərəqində 2 üçkünc, 2 ellipsvari müəssisə möhürləri basılmışdır. 17a, 26a vərəqləri ağ buraxılmışdır. Haşiyələrdə mətnlərə aid qeydlərə təsadüf olunur. Mətn qara, başlıqlar, yarımbaşlıqlar və bəzi ifadələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əbdülqəni əfəndi əlyazmanın 1b-16b vərəqlərini əhatə edən “Taci-ədəb” əsərini h.1262/m.1845-ci illərdə köçürdüyünü qeyd etmişdir. Əlyazmalarda vərəqlər səhifələnməyib, vərəqlərin sıra nömrəsi yoxdur. Orta əsr əlyazma kitablarının ənənəsinə uyğun olaraq, hər səhifənin altında, sol guşədə növbəti səhifənin birinci sözü yazılıbdır. Bəzən katiblərin oxuya bilmədikləri sözlər, anlaşılmaz qalan sözlər-ifadələr səhifənin sağında, yaxud solunda eyni xətlərlə dərkənar şəklində qeyd olunmuşdur.¹⁴

¹³ Musayeva, a.g.m., s. 44

¹⁴ Musayeva, a.g.m., s. 44

- 7. İstanbul.** Millət Kitabxanası Ali Əmiri Kolleksiya. 34 Ae Edebiyat, 129. Əlyazmanın köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. Nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Ölçüləri 13,5x20 sm, həcmi 35 vərəqdır. Kağız üzlü bez cildə tutulmuşdur.¹⁵
- 8. Çorum.** Həsən Paşa Xalq Kitabxanası. 19 HK 2222. Katibi və köçürülmə tarixi məlum deyil. Hər səhifədə 23 sətir olmaqla təliq xətti ilə gerb filiqranlı Avropa kağızına köçürülmüşdür. Ölçüləri 19,5x12,5 sm, həcmi 28 vərəqdır. Qara meşin cildi var.¹⁶
- 9. Vyana.** Avstriya Milli Kitabxanası. N.F. 276. Köçürülmə tarixi və katibi məlum deyil. Hər səhifədə 15 sətir olmaqla, nəsx xətti ilə Avropa kağızına köçürülmüşdür. Ölçüləri 17,8x12,7 sm, həcmi 69 vərəqdır.¹⁷
- 10.Qahirə.** Misir Milli Kitabxanası Türkçə Yazmalar Bölümü. Fünuni-Mütənəvvia Türki 8. Köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. Hər səhifədə 13 sətir olmaqla nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Ölçüləri 16x12,7 sm, həcmi 84 vərəqdır.¹⁸
- 11.Qahirə.** Misir Milli Kitabxanası Türkçə Yazmalar Bölümü. Fünuni-Mütənəvvia Türki 9. Köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. Hər səhifədə 13 sətir olmaqla nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Ölçüləri 16x21 sm, həcmi 84 vərəqdır.¹⁹
- 12. Qahirə.** Xidiv Kitabxanası Türkçə Yazmalar Bölümü. 6163. Köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. Nəsx xətti ilə köçürülmüşdür.²⁰
- 13. Qahirə.** Xidiv Kitabxanası Türkçə Yazmalar Bölümü. 6164. Köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. hər səhifədə 13 sətir olmaqla nəsx xətti ilə köçürülmüşdür.²¹
- 14. İstanbul.** Yapı Kredi Sermet Çiftər Araştırma Kitabxanası Türkçə Yazmalar Bölümü. 928/3. Köçürülmə tarixi və katibi məlum deyil. Hər səhifədə 17 sətir

¹⁵ www.mktub.gov.tr, s. 135

¹⁶ www.mktub.gov.tr, s.136

¹⁷ www.mktub.gov.tr, s.136

¹⁸ www.mktub.gov.tr, s.136

¹⁹ www.mktub.gov.tr, s.137

²⁰ www.mktub.gov.tr, s.138

²¹ www.mktub.gov.tr, s.138

olmaqla təliq xətti ilə axərli kağıza köçürülmüşdür. Ölçüləri 10x12,5 sm, həcmi 38 vərəqdir.²²

15. Ankara. Milli Kitabxanası Əlyazmalar Kolleksiyası. 06 Mil Yz A 9187. Köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. Hər səhifədə 11 sətir olmaqla hərəkəli nəsx xətti ilə abadi kağıza köçürülmüşdür. Ölçüləri 20,2x14 sm, həcmi 78 vərəqdir. Sondan naqisdir, qırmızı rəngli meşin cildi var.²³

16.Tehran. Məlik Kitabxanası. 2575. Köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil. Hər səhifədə 11 sətir olmaqla təliq xətti ilə köçürülmüşdür. Ölçüləri 20,3x14,s sm, həcmi 65 vərəqdir.²⁴

17.İstanbul. Böyükşəhər Bələdiyyəsi Atatürk Kitabxanası. k. 39. Köçürülmə tarixi və katibi məlum deyil. Hər səhifədə 13 sətir olmaqla nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Ölçüləri 20x14,5 sm, həcmi 36 vərəqdir. Əvvəldə və sonda olan vərəqlərdə faydalı məsləhətlər qeyd edilmişdir.²⁵

İnanırıq ki, gələcək araşdırmalar zamanı mövzu etibarilə klassik türk ədəbiyyatının önəmli əsərlərindən hesab edilən “Taci-ədəb”in yeni əlyazma nüsxələri aşkarlanacaq və bu da Əlaəddin Çələbinin yaradıcılığının və xüsusilə, “Taci-ədəb” əsərinin tədqiqi ilə bağlı daha müfəssəl faktların əldə olunmasına səbəb olacaqdır.

²² www.mktub.gov.tr, s.138

²³ www.mktub.gov.tr, s.139

²⁴ www.mktub.gov.tr, s.139

²⁵ www.mktub.gov.tr, s..140

NƏTİCƏ

“Taci-ədəb” əsərinin tədqiqatı vasitəsi ilə aydınlaşdırılmışdır ki, müasir dövrdə olduğu kimi oğlan və qızların bərabər olaraq eyni məkanda təhsil almaları, qadınlara qarşı yüksək fikir, üstün münasibət, təhsilə böyük rəğbət bir çox Avropalı pedaqoqların iddia etdikləri kimi Qərb mədəniyyətindən qaynaqlanmayıbdır. “Taci-ədəb” əsərindən də görüldüyü kimi hələ XV əsrdən bu təhsil forması Şərqdə mövcud olmuş və tətbiq edilmişdir. Habelə XV əsrdə istifadə olunan sözlərin dilçilik elminin qayda-qanunları nisbətində günümüzdə istifadə olunan dillə müqayisəsi onu deməyə əsas verir ki, türk dili əsrlər boyu öz saflığını, axıcılığını, ahəngini və qüsursuzluğunu qorumuş və qorumaqdadır.

Bununla yanaşı, olaraq tədqiqat işinin nəticələri arasında aydın olmuşdur ki, türk müəlliflərinin həyata baxışlarında özlərinə məxsus yanaşma tərzi və baxışları olmuşdur. Belə ki, istifadə olunan bütün mövzular “Qurani-Kərim”ə və eyni zamanda peyğəmbərlərin, övliyaların, tanınmış şəxslərin həyat hekayələrinə əsaslanmışdır. Tədqiqatdan əldə olunan nəticələrə əsasən bu əsərin yazılmasında əsas mənbə rolunu “Qurani-Kərim” oynamış, başda Quran ayələri olmaqla, hədis və bunlara paralel hekayələrdən, dini rəvayətlərdən istifadə olunmuşdur. Habelə, bu istiqamətdə aparılan araşdırma nəticəsində o da hasil olmuşdur ki, türklərin o dövrdəki fəthlərinin artması və baş vermiş bir çox siyasi hadisələr həm ədəbi həyatın dirçəlməsinə şərait yaratmış, yeni üslub və məfhumun əldə olunmasına vəsilə olmuş, həm də türk dilinin sürətlə inkişafı, dar çərçivədən geniş bir aləmə açılması, qısa bir zamanda böyük bir coğrafiyaya **təsir** etməsi, bir elm kimi təmərküzləşməsi ilə nəticələnmişdir.

Aparılan araşdırma zamanı əldə olunan nəticələr onu da deməyə əsas verir ki, nəsrin ən gözəl nümunəsi hesab edilən “Taci-ədəb” kimi əsərlər İslam dövründən

başlayaraq türklərin sosial-ictimai, ədəbi-bədii həyatını özündə əks etdirən bir janr olmuş, milli ədəbi-bədii irsin qorunub saxlanmasında, siyasi-tarixi bir sıra məlumatların ötürülməsində mühüm rol oynamışdır. Başqa sözlə, belə əsərlər tarixi mənbələr toplusu olaraq o dövrdə yaşayan türklərin dünyagörüşlərini, ictimai-siyasi baxışlarını, əqli-mənəvi durumlarını dərinlən öyrənmək və tədqiq etmək üçün ən üstün vasitələrdən sayılmaqdadır.

Məlumdur ki, əsas mövzusu İslami-türk mədəniyyəti olan bu tip əsərləri üzə çıxarmamaq, onları tədqiq etməmək bu abidələrin yüz illər içində unudularaq itib getmələrinə səbəb olar. Bu səbəblə fərqli elm sahələrində aparılan araşdırmalar kitabxana rəflərində qalmış bir çox əsərlərin gün işığına çıxarılmasına səbəb olacaqdır. Bizim apardığımız tədqiqatın başlıca qayələrindən bir də məhz elə budur.

İslam-türk mədəniyyət tarixində qələmə alınmış əsərlərin ortaq xüsusiyyətləri şübhəsiz ki, bəşəri mövzulardır. Mövzusu insani dəyərlər olan əsərlər özündə insanın inanc və iman əsaslarını bildiren məlumatlar əks etməkdədir. Bu əsərlərin xüsusi bir qismi isə bu məlumat və təlimatların həyata keçirilməsini, praktiki tətbiq metodlarını göstərməyə çalışır. “Taci-ədəb” üzərində apardığımız araşdırma zamanı məlum oldu ki, bu əsər əxlaqi dəyərlər və ədəb qaydalarının tətbiqi üçün təlimatlandırıcı bir vəsaitdir.

“Taci-ədəb” və buna bənzər əsərləri araşdırmaqla sadəcə tərbiyə və ədəblə bağlı bilgilər deyil, eyni zamanda, bu əsərləri qələmə alan müəlliflərin mədəni-siyasi səviyyələrini də tanımağımız üçün bir örnekdir. Bu cür əsərlər o dövrün mədəniyyətini, coğrafiyasını, tarixini, ədəbiyyatını, əxlaqını, dinini, dilini araşdıranlar üçün də əvəzedilməz mənbə rolunu oynayır.

Məlumdur ki, əsərin müəllifi Türk-Osmanlı tarixində xüsusi rol oynamış Fateh Sultan Məhmədin dövründə yaşamışdır. Onun məhz Osmanlı tarixinin

yüksəliş dövrünün başlanğıcı sayılan bir vaxtda yaşadığını və öz əsərində o dövrün cəmiyyət quruluşu, sosial-iqtisadi həyatı, məişəti və yaşayış tərzini, ədəbiyyatı, tarixi haqqında vermiş olduğu məlumatlar böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

“Taci-ədəb” əsərində İslam tərbiyəsinin xarakterik ana xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Əsərdə savadsızlıq, cəhalət insanın və cəmiyyətin ən böyük düşməni olaraq göstərilmiş, cahil insanın imanını qorumasının çətinliyinə işarə edilmişdir. Bununla yanaşı, əsərdə insanın elmə, tərbiyəyə, inama, imana, doğruluğa, yaxşılığa diqqət edilməsinə önəm verilmişdir. Ailənin tərbiyədəki yeri və vacibliyinə müəllif xüsusi yer vermişdir. Mütəfəkkir əsərində valideynin övlada, övladın valideynə qarşı olan vəzifələrini izah edilərək, övladın məktəbdə və həyatdakı uğurlarının böyük ölçüdə ailəsi ilə qarşılıqlı münasibətdən asılı olması sübut edilməyə çalışmışdır.

“Taci-ədəb” əsərində mədəniyyət və cəmiyyət tarixi baxımından vacib olan bir çox davranışı, adət və ənənəni, gündəlik yaşayış qaydalarını yönləndirən bir çox hekayələrin olması bu əsərin bir başqa xüsusiyyətlərini ortaya qoyduğu kimi, əsər üzərində aparılacaq yeni çalışmalara və araşdırmalara da yol açır.

Əsərin dəyərini artıran əsas məziyyətlərdən biri də bu əsərin dili ilə bağlı nəzərə çatdırmaq istədiyimiz Azərbaycan və Anadolu türkcəsinin xüsusiyyətlərini özündə bütünlüklə əks etdirməsidir. Bilindiyi kimi Azərbaycanla Türkiyə arasında mədəni-ədəbi əlaqələrin qədim tarixi kökləri vardır. Klassik ədəbiyyat nümunələri də tarix boyu bu ədəbi bağları dirçəldib gücləndirən və zənginləşdirən xüsusi bir rola malik olmuşdur. Buna görə də “Taci-ədəb” əsərinin tədqiqi Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatı arasındakı Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Qazi Bühranəddin və Qazi Zərir kimi şəxsiyyətlərlə yaranan və inkişaf edən, Füzuli ilə bu inkişafın zirvəsinə çatan ədəbi əlaqələrdə məxsusi bir dəyərə sahibdir.

Bilindiyi kimi, XIV-XV əsrlər türk ədəbi dilinin təşəkkül və sonrakı inkişaf dövrü kimi səciyyələndirilir. Ədəbi dilimizin ədəbi-bədii xüsusiyyətlərini mühafizə edən, günümüzə çatdıran bir əsər kimi Əlaəddin Çələbinin “Taci-ədəb” əsəri demək olar ki, əsas qaynaq olaraq dəyərləndirilmişdir. Belə ki, apardığımız tədqiqat işinin nəticəsində əsərdə qədim Anadolu və Azərbaycan türkcəsinin ortaq dil xüsusiyyətlərinin olunması ortaya çıxmışdır. Bu araşdırma bizə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bütün təzyiqlərə baxmayaraq, fonetikasında və qrammatikasında dil qanunlarını bütününü ilə mühafizə edən türk dilində dəyişikliklər, daha çox leksik bazada meydana gəlmişdir. Leksik vahidlərdə meydana gələn fərqliliyin səbəbi isə uzun müddət hakim idarəçilik, xüsusilə elm, texnologiya və hərbi sahə ilə bağlı terminlərin dilə daxil olmasıdır. Bu gün Anadolu türkləri ilə başqa yerlərdə yaşayan türklərin bir-birlərini tam olaraq anlama bilmələrinin önündəki ən böyük əngəl bu şərtlərdə bir-birlərindən ayrı olaraq inkişaf etmiş dəyişikliklərdir. Bütün türk dünyasında qədim mənbələrdə istifadə olunan və bu gün də istifadə edilən ortaq kəlmələr üzərində bir araşdırma aparıldığında bu kəlmələrin böyük bir sahədə eyni mənaları daşdıqları, yalnız bəzi mənə dəyişmələrinə uğradıqları təsdiq olunmuşdur. Bu baxımdan “Taci-ədəb” üzərində apardığımız araşdırma zamanı həmin dövrün ədəbi dilinin öyrənilməsi və türk xalqları ədəbiyyatlarının müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsi ilə bağlı mühüm nəticələr əldə edilmişdir.

Yekun olaraq, bu tədqiqat işində bir daha türklərin həqiqətən də ədəbi fikirdə, ədəbiyyatda, tarixdə diqqətəlayiq əsərlər yaratmaqda nə qədər üstün olduqları, fitri olaraq beləğətli və fəşahətli danışiq, gözəl yazı qabiliyyətinə sahib olmaları, eyni zamanda türk dilinin zəngin bir dil olması öz əksini tapdı. Biz tarix boyu bəşər tərəfindən hər zaman yüksək qiymətləndirilən sözün gücünə, kəlamın qüdrətinə, qüvvət və təsirinə bir daha şahid olduq.

İstifadə Olunmuş Ədəbiyyat

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.

315/315-M, تاج ادب

MƏHƏRRƏMOV ,T., 1974, “Tənqidi mətn tərtibində vahid üslub yaradılması haqqında”, ASSR. EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), N 2, Elm, Bakı

MUSAYEVA, Azadə, 1991, “XV yüzillik nəsr abidəsi ‘Taci-Ədəb’”, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), N:3-4. Elm, Bakı

MUSABƏYLI Azadə, 2010, *Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si*, Nurlan, Bakı

ŞEKER, M., 2002, *Fatih devri Osmanlı müelliflerinden Ali bin Hüseyin el-Amasi ve Tarikul-Edebi*. Ankara

www.mktub.gov.tr